

ГРАЂАНСКИ РАТ 1941–1945: СУКОБ НАЦИОНАЛНОГ И ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТИЧКОГ „РЕАЛИЗМА“

У грађанском рату који је на југословенским просторима бијеснио током 1941–1945. сукобљавала су се два облика борбе за ослобођење од окупаторске и квислиншке страховладе; двије по свом општем карактеру реалне солуције изласка из тешке ситуације: национална и интернационалистичка (револуционарна). Ниједна од њих није била реална ако се посматра у ширем друштвено-историјском смислу, са нивоа консолидованих нација, друштава и држава. Примијењене у српском случају представљале су различите путеве насиља над околностима.

Срби су били убачени у вртлог Другог свјетског рата као растресита етничка маса, обликована више према традиционалним мистификацијама него према њиховим национално-политичким оваплоћењима. Били су разводњени између полудефинисаног југословенства и фолклористичког српства; растргнути између демократствујућих доказивања и хрватског јогунастог изазивања и мегаломанских претензија на њихов рачун. Рат их је затекао у стању доброћудне овчице која је одлазак на клање доживљавала само као фатализам судбине.

Антисрпски покрети окупатора и квислинга из редова свих нерспских народа разбијене државе захтијевали су свенародни отпор. Једино је национални отпор могао бити израз национално-политичког реализма. Идеолошки и партијско-политички разлози морали су одлазити у други план.

Комунистичка акција, која је услиједила убрзо после пораза у Априлском рату, није била израз националног него интернационалистичког (револуционарног) „реализма“; умногоме реприза оног што је већ било опробано у Октобарској револуцији и совјетској друштвено-политичкој пракси. Била је израз идеологије усмјерене ка насиљу над околностима, над традиционалним друштвеним склоповима, а не у тежњама и пројекцијама реформистичких трансформација постојећег. Комунистичка партија Југославије била је, као и све друге секција Коминтерне, ученик и слѣдбеник и Лењинове поруке: „Ко чека чисту социјалну револуцију тај је никада неће дочекати, тај је револуционар на ријечима али не и на дјелу“ и Стаљинових „Четири црте дијалектике“, односно учења о насилним „фазама“ револуције.

Субјективни фактор (КПЈ) теоријски је био припремљен за „историјску мисију“ убрзања друштвено-економског развоја, чија је претпоставка било насиље над природно-историјским процесом. Југословенско ова-

плоћење „учења о револуцији“ од почетка је имало изразит насилнички карактер, манифестујући се као борба за отимање власти. Код њега је Лењинов „превратнички“ примјер био примијењен у општем смислу: као метод употребе и општих ратних околности и њихових конкретних израза – у виду поремећаја друштвеног и политичког реда односа. Визије крајњег циља лебдјеле су изнад стварности.

Опредјелујући се за оружану борбу, у њеном герилско-диверзантском облику, Политбиро ЦК КПЈ је полазио више од стаљинских директива него од ратом насталих почетних околности. Прихватао их је као „прву етапу“ ка циљу – социјализму. Тако је примао и народнофронтска опредјелења врха, као дио тактике инаугурисане на Седмом конгресу Коминтерне 1935. године, и на локалним нивоима остварене у предратним конјунктурама, које су и фикцијама давале вид моћи. Комунистички предводник Јосип Броз Тито узимао је у почетним ратним опредјелењима у обзир и чињенице међунационалних односа, у првом реду српску позицију у овим односима, јер је она једина била и слободарски припремљена и директно изазвана на отпор. Само се у овом случају комунистички партијско-политички реализам природно уклапао у традиционално самоодбрамбено наслеђе, али оно је укључивало и прилагођавања тешким околностима, и оружани отпор, и узмицања пред силом. Такав отпор, међутим, није било могуће водити и контролисати у ситуацији када је српско друштво било доведено до усијања: и због окупационе политике у Србији и Црној Гори, и због геноцидног насиља над Србима у Независној Држави Хрватској, и због антисрпских погрома на Косову и Метохији, у мањој мјери и у Македонији и Војводини. Диверзантска искра КПЈ запалила је већ једом и пркосом загријану атмосферу и изазвала спонтану ланчану реакцију маса, чије понашање није зависило од идеологије у име које је била подигнута. Остављала је комунисте „на репу стихије“.

У почетној етапи борбе остваривао се психолошки склад између националних и револуционарних мотива, преко традиционалног слободарства српског народа. Интенције првобораца покрета отпора суштински су се разликовале, јер се битно разликовало народно борбено расположење од жеље комуниста да се оно употреби на револуционаран начин. Стога је ова употреба реализована без већих подозрења и несагласности, све дотле док се борбени занос није сучелио са окупационим системом и док није услједио окупаторско-квислиншки одговор на диверзантске изазове. Посље тога два „реализма“ долазе у колизију, и између себе и према народу. Револуционарни „реализам“ КПЈ наставља своју стратегију насиља над околностима, смутним и крвавим, у увјерењу да је колебање устаничке масе, њено брзо осипање, напоскон и њено одвајање од комунистичког вођства само конјунктурна, пролазна појава. Занесењачки „реализам“ тада прераста у теоријску политику (која се огледа према лењинској доктрини), у политику која узрочнике губитка маса почиње да тражи у идеолошким стереотипима и стаљинистичком шематизму: о „класној

борби“, у појавама „старог великосрпског баука“, у међународним околностима.

Ученици партијских ћелија, илегалистичког менталитета, руковођени дијалектиком о „међузависности општег, посебног и појединачног“, о „борби и јединству противрјечности“ рјешења велике кризе траже не у конкретној збиљи него у односима снага на свјетској сцени, на шта их подстичу и импулси претходне „антиимперијалистичке фазе“, оне која је „наступила“ послије њемачко-совјетског пакта из 1939. и трајала све до послије избијања Априлског рата. Промјену овог курса није одмах изазвала ни совјетско-англоамеричка сарадња у оквиру антихитлеровске коалиције, јер је југословенско комунистичко руководство (Тито и његова најближа околина) на ову сарадњу гледало очима „лукавог револуционарног ума“, као на привремену нужду – док се не промијене опште околности у корист СССР. Побједе Црвене армије код Москве и Стаљинов оптимистички говор поводом годишњице Октобарске револуције – да ће рат бити завршен до краја 1942, схваћени су као почетак прижељкиваног обрта, као почетак „друге фазе револуције“.

Обрт у политици КПЈ означио је старт „новог пута“, „револуционарног“ изласка из оквира народнофронтовске „пратње“, која је са „комунистима“ била повезана само у традиционалној сфери односа угроженог и поробљивача. Народ се враћао историјски опробаном искуству, ономе које је захтијевало и узмицања пред силом, примиривање док њен бијес не протутњи. Комунисти су се враћали својим теоријским основама у увјерењу да ће помоћу њих, у складу са законима „класне борбе“, повратити изгубљену контролу над устаницима. Њихов доктринарни однос према стварности долазио је у директан сукоб са националном ситуацијом, са правом народа да се понаша према околностима, да прихвати и „гњиле компромисе“ са силом која се не може савладати. Диобе су се у патријархалним срединама српства, у Црној Гори посебно, изражавале и као морални и као генерацијски сукоби, али прије свега као сукоби историјског и идеолошког сазнања.

Крајем 1941. и почетком 1942. сучељавали су се револуционарни авантуризам и национално-политички реализам. У понашању комунистичких руководстава читовала се необична тактика борбе за масе. Провоцирање сукоба са окупатором у циљу антагонизације друштвених односа и омасовљења партизанског покрета из редова оних којима је повратак у завичај на територије под окупаторском контролом био онемогућен, доводило је традиционалне односе до усијања. До експлозије их је довео следећи корак – појединачне и групне тајне ликвидације идеолошких неистомишљеника. Антитрадиционални атак без преседана у српској историји, који је умногоме асоцирао на усташку методологију!

Ова изазивачка и безобзирна тактика била је „грко сјеме распре“, неморални изазов неморалних одговора. Давала је *raison d'être* и уточишту код окупатора; и наслону на њега – употребу општег непријатеља против конкретног. Овај облик антикомунизма није био идео-

лошки одређен; такав ће постати тек после слијегања страсти, када је четнички покрет помоћу њега, односно насупрот њему, почео да гради своју „социјалну идеологију“. Четнички антикомунизам као антиекстремизам више се наслањао на љотићевска сазнања стаљинизма, него на теоријске постулате; слѣдбеници га никада нису прихватили као стабилну доктрину.

Конкретни контекст међусрпског сукоба одвијао се у ситуацији која је свакој бескомпромисној борбености давала карактер „слободног стрижелца“ неодговорне политике. Његов сукоб са стварношћу произвео је његов сумрак и бјекство са простора Србије и Црне Горе. У другим српским подручјима изазвао је и бјекство под заштиту италијанског окупатора, или прихватање споразумаштва са властима НДХ.

Революционарна политика имала је реалније могућности ван Србије и Црне Горе, нарочито у првим устаничким мјесецима, јер се показивала као одређена потпора егзистенцијалној борби народа, као заштита од усташког ножа. Ту је она долазила у други облик сукобљавања са српском стварношћу; са драматичном збиљом грађанског рата у коме су водођелнице непријатељства, вјерске и националне, биле врло јасне.

На српским просторима НДХ револуционарна акција дошла је до изражаја као саставни дио побуне биолошки угроженог народа, још у јуну и јулу 1941. Комунисти су је везивали за напад Њемачке на СССР, видјећи у овом чину велику наду и за српско спасење и за социјално ослобођење. Тада се њихов *револуционарни реализам* органски уклапао у *национални реализам* – преко патриотске оријентације покрета народа, потискујући идеологију у други план.

До одређеног несклада доћи ће у септембру 1941, приликом првих покушаја руководства КПЈ у Босни и Херцеговини, односно обласних руководства у Херцеговини, источној Босни и Босанској крајини да успоставе своју контролу над српским покретом отпора. Али, ни тада не у сфери „чисте“ идеологије, јер је руски фактор за све угрожене Србе имао традиционално, надидеолошко значење, него у сфери реалне политике. Питање реалне политике било је у првом реду питање командовања наоружаним народом, које је представљало својеврсни пут стављања устанка под контролу КПЈ. Формално гледајући било је то професионално питање (да ли ће устанике предводити војнички необразовани партијски комесари или професионални официри), па идеолошко (као пут преузимања власти) и, напосокон, морално питање (јер је инсистирање на идеолошком резону доводило у питање традиционалне критеријуме социјалне мобилности). Сфери реалне политике припадали су и први неспоразуми око организације позадине: њихова социјална димензија која је више форсирала лумперпролетера и лумперсељака, него честитог сиромаша, и њена кадровска политика, која је традиционалним односима на селу претпостављала иновације „у име радника и сељака“, у име „поштене интелигенције“, иновације које су битно реметиле ове односе. Моралним критеријумима народне „социјалне политике“ (који су

били у складу са православним начелима добротинићства) супротстављани су површно-идеолошки. Ови други нису дефинисани кроз филтере народних осјећања и тежњи, него кроз критеријуме КПЈ, наслијеђене углавном из совјетске праксе.

Односи у српским устаничким редовима на територији НДХ били су само незнатно идеолошки помућени прије доласка крупних јединица НОВ (пролетерских и других бригада), односно прије отпочињања међусрпског грађанског рата у Србији и Црној Гори. Сукоби у српским матицама подстицали су и једну и другу страну на превентивне мјере, прво у источној Босни и Херцеговини а потом у Крајини (босанској, книнској, Лици, Кордуну и Банији). Генерал Дража Михаиловић појачао је тада свој официрски састав у овим областима, уз инструкције да треба благовремено сасјећи „комунистичко роварење“ и спријечити репресалије над народом. Инструкције су упућивале на модус вивенди и са окупаторима и са квислинзима, односно на прихватање политичког реализма који су још у првим ратним данима заговарали генерал Милан Недић и лидер „Збора“ Димитрије Љотић. Упутства четничког команданта стављала су у први план национални реализам, одбацујући комунистичку политику због њене националне неодговорности.

Партизанске снаге су у нереду напуштале Србију и Црну Гору, несвјесне и саме чињенице да је њихово постустанничко ангажовање („политика другог устанка“) било израз једноумних резона, насиља над околностима; несвјесне и на нивоу врховног вођства и на нивоу његових регионалних „трансмисија“. Претходни пораз доживљавале су у складу са својим доктринарним схватањима, у првом реду са оним у чијем су се центру налазили „класни резони“ и њихове „великосрпске“ мотивације. Пораз су примале као привремено узмицање пред „коалицијом великосрпских реакционарних снага“ и њихових „иностраних покровитеља“ оличених и у југословенској краљевској влади и у Черчиловом кабинету. Стимуланс за настављање револуционарне политике пружала је међународна позорница, у првом реду совјетска (у свијетлу побједи под Москвом), коју су комунисти доживљавали као свемогући узор. Децембарска побједи (1941) упућивала их је на обрачун не само са стварним него и са „потенцијалним“ противницима. Али само у супарничком табору, српском; однос према несрпским непријатељствима огледао се у склопу општег непријатељства, или је, каткад, остајао по страни.

Стварни противници су у српским предјелима НДХ били и они који су јасно одбацивали србијанско и црногорско залијетање. Они који су тражили компромисни излаз из ситуације, излаз који су у Херцеговини, Далмацији, дјеловима Босне, Лике, Кордуна и Баније пружали Италијани, у складу са својим конкурентским супарничењима са хитлеровцима. Стварни противници били су им и српски национални прваци у њемачкој окупационој зони, односно на територији НДХ под њемачком контролом. Они су у хитлеровској политици „пацификације“ залеђа великих фрон-

това и следствено њој, у политици сузбијања усташких антисрпских погрома, тражили пут преживљавања народа као цјелине.

„Потенцијалне“ непријатеље комунисти су тражили и огледали у свом идеолошком и политичком наслеђу, као и у редовима људи који су због својих старих друштвено-економских позиција и мјеста у традиционалној хијерархији односа и вриједности били упућени на вођење реалне, опрезне националне политике. Титовски сљедбеници су их почетком 1942. прогањали као „кулаке“, „контрареволуционарне елементе“, „англофиле“, „троцкисте“, „великосрбе“; као баласт који долази под удар „друге фазе револуције“. Била је то класно-секташка политика, срачуната на то да се руковођење по сваку цијену преотме из руку оних којима је повјерење давао народ, слиједећи традиционалне резоне и критерије.

На овој етапи борбе политички односи међу Србима изражавали су се као неспоразуми и сукоби национално-политичког реализма, односно национално одговорне политике, и револуционарног терора над околностима политике коју је већина народа доживљавала као друштвени екстремизам и авантуризам. Тада су на сцену ступали и идеолошки постулати супротстављених предводника, и то у искључивим варијацијама. Српски националисти су преко четничког појмовног именитеља, који се из Србије ширио на Црну Гору и друга српска подручја, постајали синоними неке „капиталистичке политике“ и „буржоаске идеологије“, односно насљедници старог друштвеног поретка. У визури малог *homo politicus* класни резони су изражавали и пљачкашке нагоне. Партизани, које је у почетку српски народ прихватио више као слободарске сљедбенике руске политике него као револуционаре и комунисте, постајали су оличење магловитог комунизма; преко њих је комунизам добијао вид искључивог антитрадиционализма. Послије тих ликвидација противника („лијева скретања“) асоцирао је на раније пропагандистичке представе о стаљинизму потврђујући их као вјерне стварности.

Комунистички екстремизам је давао реалан смисао и оној националној политици која је излаз из тешке ситуације налазила у споразумштву са окупаторима, усташко-домобранским и другим квислинзима. Израз одређеног национално-политичког реализма имала је и антикомунистичка милиција, коју је у 1942. години стварао италијански окупатор, јер је своју слуганску позицију на антикомунистичкој (као антиекстремистичкој) основи користила и ради преживљавања народа и ради припреме одлучног борбеног ангажовања – „када за то дође вријеме“. Овај излаз није представљао сагласност на профашистичкој основи, него само заједничко настојање поробљивача и поробљеног да се уклони иритирајући елеменат који угрожава њихове битне интересе: у српском случају политику модуса вивенди ради опстанка; у италијанском случају мир окупационог система као прихватљиве завјетрине великих фронтова. Ово смиривање је било и императивни однос који је извирао из менталитета италијанског човјека, његова битна етнопсихолошка одредница.

Посебан вид револуционарног „реализма“ изражавала је политика КПЈ у националној сфери, као „политика братства и јединства“. Овај у суштини теоријски „реализам“ био је показатељ оне класно-интернационалистичке политике која није узимала у обзир конкретне друштвене ситуације, него свијет у цјелини: свијет борбе капитала и рада, буржоазије и пролетаријата, капитализма и социјализма. Почивала је на опцији која је плувала над друштвеним структурама и односима и ослонац тражила у унапријед зацртаним социјалним моделима, у пројекцијама које су изражавале нека „бескласна“ и „безнационална“ друштва. Право грађанства су у њима добијали и анархистички експерименти ако су били на линији велике фикције.

У југословенским ратним условима 1941–1945. године ова политика је манифестовала својеврсни апсурд: тражено је „братство и јединство“ у условима грађанског рата, који је доводио у питање и „братство“ и „јединство“, у условима када су једни беспоговорно, уз помоћ окупатора, водили политику погрома над Србима (хрватске и муслиманске усташе), док су други пружали отпор тој политици, довијајући се како да избјегну њен геноцидни бијес. Опстајући на фиктивном политичком курсу КПЈ је вршила насиља над традиционалним редом односа, као њиховом моралном суштином, иритирајући их до усијања. Ово насиље ће касније уродити одређеним плодовима, не због промјена у политици КПЈ него због промијењених општинских околности у корист антихитлеровске коалиције, које су наметале политику компромиса. Нарочито ће бити оваплоћено у склопу пропагандне игре која се одвијала помоћу совјетског (руског) чиниоца. Тај фактор је упорно употребљаван као залеђе комунистичко-партизанског покрета отпора и онда (до друге половине 1943) када је овај отпор био углавном српски. Политика „братства и јединства“ је у току дуге пропагандне игре, у којој су учествовали и савезници и противници, комунисти и антикомунисти, нарочито хрватски „револуционари“ и хрватски контрареволуционари (са својим југословенствујућим српским обландама) постајала својеврсна замјена за реалне односе снага; основна одредница јавног мишљења, у фази када је оно било изразито национално подијељено, па оваква политика није могла бити његова општа одредница.

Овим путем су фикције о стварности, изведене на нивоу идеолошких интернационалистичких постулата, постајале израз стварности. Касније су оне, укључивањем несрпских народа у ослободилачку борбу, постајале стварни изрази нове ситуације.

Пут од фикција до титовски обликованог југословенства био је пут антисрпске и антиинтернационалистичке употребе углавном српске ослободилачке борбе и револуције. На том путу су се национални и „револуционарни“ реализми огледали и сукобљавали преко неутрализација сваког српског националног излаза према будућности, употребе „новог југословенства“ као оквира хрватског конституисања на српски рачун, као и употребе „комунизма“ и „совјетизма“ као залеђа.

VESELIN DJURETIĆ

THE CIVIL WAR 1941–1945
THE CONFLICT BETWEEN NATIONAL
AND INTERNATIONAL »REALISM«

Summary

The title refers to the civil war between two antifascist movements in Serbia, one with international traits (the Partizan movement, led by the Yugoslav Communist Party and Josip Broz Tito), the other nationalistic in character (the Chetnik movement, headed by General Draza Mihailovic). Their common political and moral features, antifascism and the desire for liberation, were determined by the invader's markedly anti-Serbian policy of occupation.

The civil war, on the other hand, which the Croats under Ustasha authority and some segments of minority groups waged against the Serbs was different in nature. This conflict was primarily based on national and religious differences but under the influence of the invader's particular policy towards the Serbs it also took the form of quisling support of the foreign enemy. This difference between the two civil conflicts has not always been adequately stressed in Yugoslav historiography.

The initial hostility between the two Serbian sides was provoked more by ideological factors than by the foreign enemy's oppression policy. In fact, the main cause of dissension came from the strategy of the Yugoslav Communist Party (KPJ). It broke up the Serbian liberation movement at a time when national issues could only be solved by a united national effort. The rift between the two factions of this movement was expressive not so much of their views of the future as of their different attitudes to actual political and military circumstances (i.e. the assessment of each side of its own ability of engaging in battle with the invading forces). The vision of revolutionary changes in the future formed the basis of the, not always publicly proclaimed, position of the Communists. Their view was such that the socialist goal justified any means employed in the course of its attainment. This »revolutionary realism« collided with the actual position of the Serbs, which made adjustment to existing circumstances a necessary condition of survival for the entire nation. After the severe reprisals of the invader against the inhabitants of Kragujevac, Kraljevo and earlier in Montenegro, the policy of »national realism« gained favor with the vast majority of the people.

The conflict between two forms of Serbian antifascism was later expressed through opposing views supporting gradual reform on the one hand and radical reconstruction of the system on the other. The so-called AVNOJ¹ Yugoslavia, created as a result of the latter views on reform, continued the breaking up of the Serbian ethnic body.

¹ AVNOJ – National Antifascist Liberation Council of Yugoslavia.